

Kerettiläisten kirjat

Lukemisen käytännöt ja eletty usko keskiajan Languedocissa

Saku Pihko

📄 <https://orcid.org/0000-0002-7176-0715>

Pyhän kolminaisuuden päivänä 1309 Saint-Etiennen katedraalissa Toulousessa järjestettiin vakavahenkinen saarnatilaisuus, jonka aikana julistettiin tuomioita kerettiläisyyteen eli harhaoppisuuteen sekaantuneille. Tuomittujen joukossa oli Verdun-Lauragais'n kylässä asunut Aycelina Bernerii, joka oli tavannut kerettiläisiä ja kuullut heidän lukevan opetuksiaan eräästä kirjasta. Tuomiota edeltäneessä inkvisitiokuulustelussa nainen oli kieltänyt uskoneensa näihin erheellisiin opetuksiin, mutta hänet tuomittiin siitä huolimatta kantamaan katumusrangaistuksena päällysvaatteissaan kahta keltaista ristiä. (Pales-Gobilliard 2002a, 212.)¹

Ayceilinalle langetettu tuomio on osuva muistutus siitä, että kirjojen ja lukemisen historia on usein kytkeytynyt vallankäytön historiaan. Lukeminen on harvoin neutraalia toimintaa, koska lukijalla on vapaus tulkita lukemaansa omasta näkökulmastaan, ja tulkintojen oikeutuksista onkin kiistelty kautta historian. Useissa historiallisissa konteksteissa esimerkiksi poliittista tai uskonnollista hegemoniaansa vaalineet tahot ovat pyrkineet rajoittamaan kirjojen levikkiä ja lukemista, kontrolloimaan lukijoiden tulkintoja ja sensuroimaan vääränlaisina pitämiään tekstejä. (Eliot & Rose 2007, 1, 4.)

Merkittävä vaihe kirjojen ja lukemisen historiassa sijoittuu sydänkeskiajalle, jolloin maallikkouskonnollisuuden kenttä monimuotoistui samanaikaisesti kirjallisen kulttuurin mullistusten kanssa. Kehityskulku alkoi 1100-luvulla ja kiihtyi voimakkaasti myöhäiskeskiajan

1 "vidit pluries hereticos -- et audivit eos legentes in quodam libro aliqua verba de doctrina ipsorum."

vuosisatoina, kun lukutaito ja kirjojen tuotanto lisääntyivät ja kirjallista materiaalia käytettiin enenevässä määrin niin uskonharjoituksessa, hallinnollisissa toimissa, kaupankäynnissä kuin viihteenäkin. (Amtower 2000, 32–34; Arnold 2010, 58–59; Bertrand 2015, 11–14, 21, 309, 353; Clanchy 2007, 194–195, 203; Corbellini 2013b, 3–5; Friedrich 2018, 17–28; McGrady 2006, 3–4, 19; Uselmann 2016, 1–2, 12; Van Zanden & Buringh 2009.) Erityisesti maallikoiden itsenäisesti harjoittama uskonnollinen lukeminen ja kansankielisten uskonnollisten tekstien yleistyminen herättivät kirkonmiehissä huolta vääränlaisista uskontulkinnosta (Arnold 2010, 58–62; Aston 1984, 105; Corbellini 2013b, 3–4; Corbellini, Hoogvliet & Ramakers 2015, 5). Monet kirkon harhaoppisiksi leimaamat uskonliikkeet perustuivat uskonnollisten tekstien omatoimiselle tulkinnalle, ja kansankielelle käännetty pyhät kirjoitukset olivat monille harhaoppisuudesta syytetyille ryhmille tärkeä identiteetin osa. Harhaoppisuuden vastaisen taistelun nimissä kirkko pyrki rajoittamaan näiden liikkeiden piirissä harjoitettua uskonnollista lukemista ja tuhoamaan vaarallisena pidettyjä kirjoja. (Arnold 2010, 58–62; Ehrenschedtner 2012, 720–721; Nieto-Isabel 2022, 9–13; Stock 1983; Van Liere 2014, 190–194.)

Kerettiläisyyden inkvisiittorit (lat. *inquisitores heretice pravitatis*) toimivat 1230-luvulta eteenpäin harhaoppisuuden vastaisen taistelun eturintamassa.² Paavin nimittämät inkvisiittorit olivat useimmiten mendikanttiveljiä tai piispoja, joiden tehtävänä oli tukahduttaa harhaoppisiksi tuomittuja uskonliikkeitä juridisin keinoin. Inkvisiittorit järjestivät oikeudenkäyntejä, joissa kuulusteltiin epäiltyjä ja tuomittiin syyllisiksi todettuja. Kuten yllä mainittu Ayclina, useimmat tuomituista selvisivät katumusrangaistuksilla, mutta myös ankarammat tuomiot pitkistä vankeusrangaistuksista kuolemantuomioihin olivat mahdollisia. (Pihko 2023, 12–17.)

Languedocin³ alue Etelä-Ranskassa oli kirkon näkökulmasta erityisen turmeltunut, ja se oli siksi eräs inkvisitiotoiminnan keskeisistä painopistealueista. Languedocilaisten inkvisiittoreiden

2 Keskiajan harhaoppi-inkvisitioista, ks. esim. Deane 2011; Given 1997; Kras 2020.

3 Keskiajan Languedocista, ks. esim. Paterson 1993.

pääkohteena 1200- ja 1300-luvuilla olivat niin sanotut hyvät miehet (lat. *boni homines*) ja heidän maallikkoseuraajansa.⁴ Hyvät miehet olivat apostolista elämäntapaa jäljitelleitä askeetteja, jotka suorittivat rituaaleja, kritisoiivat katolista kirkkoa ja lupailivat omalaatuisia uskontulkintoja sisältäneissä saarnoissaan varmaa sielun pelastusta seuraajilleen. Inkvisitiolähteissä heihin useimmiten viitataan yksinkertaisesti kerettiläisinä (lat. *heretici*), kun taas historiankirjoitus on perinteisesti tuntenut heidät kataareina. Kataari-nimitys on kuitenkin nykytutkimuksessa kiistanalainen, koska hyvät miehet eivät tietävästi viitanneet itseensä tällä nimellä. Vaikka kirkko leimasikin hyvät miehet vaarallisiksi harhaoppisiksi, heidän pyhyyttä huokunut esimerkkinsä ja pelastussanomansa vetosivat languedocilaisiin maallikoihin, jotka riskeistä huolimatta tukivat hyviä miehiä ja osoittivat heille ihailua ja kunnioitusta. Inkvisitio toiminta ajoi hyvät miehet maan alle 1200-luvun kuluessa, ja he katosivat lopullisesti 1300-luvun alkupuoliskolla. (Pihko 2023, 17–19.)

Sydän- ja myöhäiskeskiajan kirjallisen kulttuurin mullistuksiin liittyi myös tekstiperustaisen byrokratian lisääntyminen, joka oli tärkeä konteksti harhaoppi-inkvisitioiden kehitykselle. Inkvisitioprosessin vaiheet dokumentoitiin huolellisesti, ja keskiajalta onkin säilynyt mittava määrä inkvisitio toimintaan liittyviä asiakirjoja. (GIVEN 1997, 1, 25–42, 50–51, 91; KRAS 2020, 293–332; PIHKO 2023, 3–11.) Tämän luvun lähdemateriaalina käytetään languedocilaisten inkvisiittoreiden tuottamia kuulustelupöytäkirjoja ja tuomiolauselmiä. Inkvisitio kuulusteluun joutuneiden osallistumista harhaoppiseen uskonelämään luodattiin laajasti, ja luonnollisesti myös epäilyttävät kirjat ja luvaton lukeminen kiinnostivat inkvisiittoreita.

Sisältönsä puolesta languedocilainen inkvisitioaineisto tarjoaakin mahdollisuuden osallistua kirjahistorian ja lukemisen historian kentillä käytävään keskusteluun. Vaikka keskiajan kirjallista kulttuuria ja uskonnollisen lukemisen muutoksia on tutkittu pitkään, maallikoiden harjoittama uskonnollinen lukeminen on jäänyt aiemmassa

4 Languedocin hyvistä miehistä yleisesti, ks. esim. Barber 2013; Lambert 1998. Ks. myös Sennis (toim.) 2016.

tutkimuksessa osin sokeaksi pisteeksi lähdemateriaalin rajoitteiden takia. Vanhemmasta tutkimuksesta on myös jäänyt sitkeästi viipyilemään virheellinen myytti, jonka mukaan vasta kirjapainotaidon ja reformaation yhdistelmä uuden ajan alulla olisi synnyttänyt uskonnollisista teksteistä kiinnostuneen maallikkolukijan. (Corbellini 2013b, 4; Corbellini, Hoogvliet & Ramakers 2015, 4.) Languedocilainen inkvisitioaineisto mahdollistaa näiden aukkokohtien osittaisen täydentämisen tarjoamalla kosketuspintaa siihen, millainen osa harhaoppisuudesta epäiltyjen maallikoiden uskonelämää lukemisen käytännöt olivat 1200- ja 1300-luvuilla, eli aikana ennen myöhäiskeskiajalla ja reformaatioaikana kiihtyneitä kirjallisen kulttuurin mullistuksia. Luku vastaa myös tutkimuskentällä esitettyihin vaatimuksiin ottaa keskiaikaisten lukijayhteisöjen toiminta yksityiskohtaisemman tarkastelun kohteeksi (Corbellini 2015, 82; Scase 2010, 570).

Samoin kuin keskiajan kirjallista kulttuuria yleisemmin, myös harhaoppisiksi miellettyjen uskonliikkeiden suhdetta lukutaitoon ja kirjalliseen materiaaliin on tutkittu paljon (Biller 1994a, 12–18; Biller & Hudson 1994). Peter Biller (1994b) on koonnut yhteen ja jäsentänyt languedocilaisten hyvien miesten kirjoihin liittyvää inkvisitioaineistoa, mutta aihepiiriä ei ole sittemmin käsitelty systemaattisesti. Käsillä olevassa luvussa jatketaan Billerin viitoittamalla tiellä eteenpäin, ja tarjotaan yleiskatsaus kerettiläisten kirjoja ja lukemisen käytäntöjä kuvaavaan todistusaineistoon, pureudutaan tarkemmin muutamiin valikoituihin esimerkkitapauksiin, ja liitetään tapaukset kirjojen ja lukemisen historian keskusteluihin. Teoreettisena viitekehyksenä toimii eletyn uskon tutkimus (eng. *lived religion*). Ominaista tälle lähestymistavalle on tarkastella uskonnollisten instituutioiden ja teologisten dogmien sijaan uskoa elettyinä ja koettuna, arkielämän kanssa yhteen kietoutuneena, yhteisön kesken jaettuna ja historialliseen kontekstiin sijoittuneena prosessina. Eletyn uskon tutkimuksessa on painotettu uskonnollisia käytäntöjä, eli konkreettisesti sitä, mitä ihmiset tekevät eläessään uskoaan. (Katajala-Peltomaa, Kuuliala & Räsänen 2022, 20–22; Pihko 2023, 20–22; Toivo 2021, 133–137.) Tässä luvussa tarkastelun kohteena ovatkin uskonnollisen lukemisen käytännöt. Millainen

osa harhaoppisuudesta syytettyjen elettyä uskoa kirjat ja lukemisen käytännöt olivat, ja mitä languedocilainen inkvisitioaineisto paljastaa tästä arjesta?

Hyvät miehet lukevat maallikoille

Kirjoilla on historiallisesti vähänlaisesti merkitystä ilman niiden käyttäjiä, eli lukijoita. Lukijakokemuksen katoavaisuus on kuitenkin yksi kirjallisen katoamisen monista muodoista. Lukemisen historian tutkimusta rajoittaa alinomaa se, että lukemisen kokemus jää usein auttamatta pimentoon historiallisissa lähteissä. (Eliot & Rose 2007, 5; Uselmann 2016, 2, 25.) Saatavilla olevan todistusaineiston perusteella harhaoppisuudesta syytetty hyvät miehet käyttivät kirjallista materiaalia levittäessään vaihtoehtoista hengellistä sanomaansa seuraajilleen (Lambert 1998, 145–146; Sackville 2011, 125–126; Taylor 2011, 191–92).

Vaikka viittauksia epäilyttäviin kirjoihin ja niiden lukemiseen esiintyykin varsin tiuhaan languedocilaisessa inkvisitioaineistossa, kyse on kuitenkin pitkälti kadonneesta kirjallisesta todellisuudesta. Hyvien miesten kirjoja on säilynyt hyvin vähän verrattuna monien muiden keskiajalla harhaoppisuudesta syytettyjen ryhmien tuottamiin ja käyttämiin kirjoihin. Harhaoppisten ja muiden marginaaliin joutuneiden kirjat päätyivät usein systemaattisen tuhoamisen kohteiksi, minkä lisäksi myös ajan hammas on sattumanvaraisesti syönyt näitä kirjallisia aineistoja. Languedocin hyviltä miehiltä säilyneet tekstit voidaan laskea yhden käden sormin, ja Peter Biller onkin huomauttanut, että jäljellä olevat tekstit ovat vain jäävuoren huippu aikanaan aktiivisessa käytössä olleesta materiaalista. (Arnold 2010, 61–62; Biller 1994b, 61, 66–70; Hill 2019, 199–203; Sackville 2011, 196; Zbíral 2017, 261.) Hyvien miesten kirjoja on säilynyt vain vähän, mikä tekee inkvisitiodokumenttien sisältämän kirjoihin ja lukemiseen liittyvän välillisen todistusaineiston erityisen arvokkaaksi. Se tarjoaa mahdollisuuden analysoida lukemisen moninaisia käytäntöjä tässä spesifissä historiallisessa kontekstissa.

Lukemisella on historiansa – lukemisen käytännöt muuttuvat ajan myötä (Colclough 2007). Keskiajalla meille nykyihmisille tavanomainen hiljaa yksin lukeminen oli harvinaista. Sen sijaan tekstejä luettiin useimmiten ääneen yhdessä muiden kanssa ja suurin osa ihmisistä altistui kirjallisille sisällöille kuuntelemalla lukemista ja tulkiten kuulemaansa. Yhteisöllinen lukeminen oli tehokas keino välittää informaatiota, koska kaikki eivät olleet lukutaitoisia ja käsin pergamentille kirjoitetut kirjat olivat kalliita ja suhteellisen harvinaisia. (Arnold 2010, 61, 63; Corbellini 2015, 70; Scase 2010, 557, 561.) Yhteisöllinen ääneen lukeminen oli yleinen käytäntö myös *languedocilaisten* hyvien miesten ja heidän maallikkoseuraajiensa kokoontumisissa. Moni inkvisitiokuulusteluun joutunut myönsi kuunnelleensa hyvien miesten lukemista. (Biller 1994b, 75; Taylor 2011, 191–192.)

Kirjoja ja niiden kollektiivista lukemista kuvaavaan todistusaineistoon syventyvä tutkija törmää kuitenkin välittömästi inkvisitioaineiston lähdekriittiseen perushaasteeseen: maininnat ovat usein lyhyitä, ylimalkaisia ja hyvin kaavamaisia, minkä vuoksi monet tutkijaa kiinnostavat asiat jäävät piiloon.⁵ Luettujen tekstien sisältöön ei usein oteta ollenkaan kantaa, koska juridisesta näkökulmasta inkvisiittorille riitti, että epäilyttävään lukemiseen osallistuminen saatiin dokumentoitua (Sackville 2011, 126). Edustava esimerkki tällaisesta valikoivuudesta löytyy vuonna 1308 Carcassonnessa kuulustellun Geraldus de Rodesion kuulustelupöytäkirjasta, jonka mukaan hän oli vierailut eräässä talossa ja tavannut siellä kerettiläisiä. Hän oli keskustellut heidän kanssaan ja kuullut, kuinka toinen kerettiläisistä luki eräästä kirjastaan. (Pales-Gobillard 1984, 84.)⁶

Lähes yhtä niukkoja ja epämääräisiä ovat maininnat, joissa todetaan hyvien miesten lukeneen kirjoista uskonajatuksiinsa liittyviä

5 Keskiaikaisen inkvisitioaineiston lähdekriittisistä haasteista ja mahdollisuuksista, ks. Pihko 2024.

6 ”*audivit dictum Guillelmum Auterii, hereticum, legentem in quodam libro suo*”. Vastaavia tapauksia, ks. esim. BnF, Paris, Doat 21, 210v; BnF, Paris, Doat 23, 138r; Duvernoy (toim.) 1965b, 201; Pales-Gobillard (toim.) 2002a, 210, 222, 268, 422, 424, 436, 440, 442, 452, 474, 574, 588, 594, 602, 604, 606, 608, 614, 686, 696, 698, 704, 782, 884, 904, 918; Pales-Gobillard (toim.) 2002b, 1100; Rehr (toim.) 2023, 0970, 1047, 1048.

asioita täsmentämättä niiden sisältöä. Esimerkiksi vuonna 1310 tuomittu Vallencia Mancipii oli osallistunut kerettiläisten saarnatilaisuuteen ja kuullut, kuinka yksi heistä luki yleisölle opeistaan eräästä kirjasta (Pales-Gobilliard 2002a, 432).⁷ Vuonna 1320 Pamiersissa kuulusteltu Ramundus Valsiera taas myönsi keskustelleensa hyvistä miehistä erään miehen kanssa. Pöytäkirjan mukaan mies kertoi Valsieralle nähneensä hyvien miesten lukevan eräästä kirjastaan ja tulkinneensa, että kyseessä oli heidän uskoaan käsittelevä kirja. (Duvernoy 1965a, 280.)⁸ Nähtävästi Valsieran keskustelukumppani oli pannut lukemisen merkille ja katsoi syystä tai toisesta tarpeelliseksi kertoa siitä Valsieralle. Mies oli myös muodostanut oman tulkintansa kirjan oletetusta sisällöstä, mitä ilmeisimmin liittämällä kuulemansa ja näkemänsä hyvien miesten uskonajatuksiin, joiden täytyi olla hänelle ainakin jollain tasolla tuttuja. Tästä huolimatta kirjan sisältö ja hänen tulkintansa tarkemmat perusteet jäävät säilyneessä pöytäkirjassa epäselviksi.

Toisinaan inkvisitioaineisto viittaa hyvien miesten lukemiin kirjallisiin sisältöihin tuomitsevin sanankääntein. Esimerkiksi vuonna 1310 tuomittu notaari Guillelmus Mercaderii oli tavannut kerettiläisiä eräässä talossa kahtena yönä. Molemmilla kerroilla hän oli kuunnellut heidän saarnojaan, nähnyt erään heistä lukevan kirjasta ja kuullut heidän ”katolisen uskon ja sakramenttien vastaisia erheitään”. (Pales-Gobilliard 2002a, 420.)⁹ Kirjallisten sisältöjen erheellisuuden korostaminen inkvisitiotuomiossa ei ole yllättävää, koska tuomioiden julistaminen julkisissa saarnatilaisuuksissa oli

7 ”audivit verba et predicationem ipsorum cum aliis personis quas nominat et dictus Jacobus hereticus legebat in quodam libro de doctrina sua ipsa et aliis audientibus.” Vastaavia tapauksia, ks. esim. Duvernoy (toim.) 1965a, 280; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 416, 586, 620, 636, 644, 710, 734.

8 ”ipse Bernardus viderat dictos Petrum, Guillelmum et Arnaldum legentes – – quemdam librum de quo sibi videbatur quod esset liber de fide illarum gentium, et ipse, ut dixit ipsi qui loquitur, viderat eos legentes in dicto libro.”

9 ”Et qualibet vice audivit predicationem et doctrinam eorum et specialiter dicti Jacobi quem vidit legentem in libro et audivit errores eorum contra fidem catholicam et sacramenta expresse”. Vastaavia tapauksia, ks. esim. Duvernoy (toim.) 1965c, 405; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 464.

osa harhaoppi-inkvisitioiden propagandistista toimintaa, jonka tarkoituksena oli tehdä raja oikean ja väärän uskon välillä selväksi kaikille.¹⁰ Keskeistä oli osoittaa tuomitun toimineen väärin kuunnellussaan lukemista, eikä tuomioissa eritellä väitettyjen erheiden teologisia ulottuvuuksia.

Niukemman todistusaineiston lisäksi languedocilaisista inkvisitiopöytäkirjoista ja tuomiolauselmissä on kuitenkin myös löydetty tapauksia, joissa hyvien miesten lukemien kirjojen sisältöön otetaan vähintään jollain tasolla kantaa. Eräs vuonna 1312 tuomiolle joutunut mies oli aiemmassa kuulustelussaan myöntänyt osallistuneensa yölliseen kokoontumiseen kellarissa, jossa kerettiläinen luki kuulijoilleen valonlähteen äärellä kirjasta joitain sanoja Jumalasta (Pales-Gobilliard 2002a, 594).¹¹ Vuonna 1308 kuulusteltu Athonis de Castro oli osallistunut hieman vastaavanlaiseen kokoontumiseen. Hänet oli viety vierailulle taloon, jonka kellarissa istuen hän kuunteli kerettiläisen lukevan Jesajan ilmestyksestä eräästä kirjasta. (Pales-Gobilliard 1984, 324.)¹² Vaikka molemmat tapaukset ainoastaan vihailevat luetuista sisällöistä, maininnat kokoontumisista kellareihin kirjojen äärelle muistuttavat siitä, että hyvien miesten ja heidän seuraajiensa uskonelämä oli valvonnan ja tarkkailun kohteena, minkä vuoksi myös lukemista piti salailla. Joissain tapauksissa havainnot kirjojen lukemisesta tai kirjojen hallussapidosta itsessään riittivät perusteeksi epäillä jotakuta harhaoppisuudesta (Biller 1994b, 79),

10 Inkvisitiotuomioista ja tuomioiden julistamistilaisuuksista, ks. esim. Given 1997, 66–90.

11 ”vidit in – – quodam cellario duos homines de nocte cum lumine et audivit ibidem alterum illorum qui legebat in quodam libro aliqua verba de Deo sibi et aliis qui presentes erant”. Vastaavia tapauksia, ks. esim. Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 622, 674.

12 ”Et cum fuerunt in quodam cellario, invenerunt ibi P. et Guillelmum Auterii fratres hereticos et quendam juvenem cum eis – – quem non novit et sederunt ibi et tunc alter dictorum hereticorum incepit legere in quodam libro visionem Ysaye et cum stetissent ibi et legisset per aliquid spacium, dimisit legere”. Mt. 112 mainitsee myös kerettiläisten lukeneen kirjasta ”eräästä ilmestyksestä”.

ja jotkut kuulustelluista painottivat poistuneensa paikalta välittömästi huomattuaan, että kirja otettiin esille.¹³

Yksityiskohtaisemmin lukemisen käytäntöjä ja luettuja sisältöjä kuvaavat tapaukset alleviivaavat sitä tosiasiaa, että harhaoppisuus oli aina katsojan silmässä (Arnold 2010, 193; Pihko 2023, 11). Vaikka hyvien miesten retoriikassa saatettiin rakentaa vastakkainasettelua heidän käytössään olleiden tekstien ja katolisten kirkonmiesten käyttämien tekstien välille, heidän hengelliset opetuksensa perustuivat useimmiten täysin oikeaoppisiin teksteihin, kuten Raamatun evankeliumeihin (Arnold 1998, 186; Biller 1994b, 78–79; Wenzel 2012, 688–689).

Esimerkiksi Austorga de Rosenguas tunnusti kuulustelussaan vuonna 1244, että nelisen vuotta aiemmin eräs mies oli vienyt hänet tapaamaan kerettiläisiä ja kuulemaan pitkäperjantain pääsiäis-evankeliumia. Kun he saapuivat paikalle, kerettiläiset lukivat Kristuksen kärsimyksestä. Lukemisen päätyttyä kuulusteltu ja hänet paikalle tuonut mies suorittivat hyviä miehiä kunnioittavan *adoratio*-rituaalin polvistumalla heidän edessään ja pyytämällä heiltä siunausta.¹⁴ Myös 1300-luvun alun tuomiolauselmat mainitsevat toisinaan tuomittujen kuulleen kerettiläisten lukevan evankeliumeja tai Raamatun kirjeitä.¹⁵ Tällaiset tapaukset osoittavat, että sama teksti voidaan tulkita monin eri tavoin. Vaikka languedocilaiset hyvät miehet käyttivät ainakin osin samoja tekstejä kuin valtavirran kristityt, heidän tulkintansa ja teksteistä ammentamansa merkitykset olivat luultavasti melko omalaatuisia (Arnold 2010, 63–65; Nieto-Isabel

13 Tapauksia, joissa kirjat tai lukeminen mainitaan perusteeksi epäillä henkilöä harhaoppisuudesta, ks. esim. Duvernoy (toim.) 1965b, 201; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 594, 600–602. Tapauksia, joissa kuulusteltu väitti poistuneensa paikalta huomattuaan kirjan, ks. esim. BnF, Paris, Doat 23, 138r; Rehr (toim.) 2023, 2267.

14 BnF, Paris, Doat 24, 6v–7r: ”Item dixit quod Petrus de Navidal – – duxit ipsam testem – – ad videndum – – haereticos ad audiendum Evangelium vel passionem sancti veneris Paschae, et cum ipsa testis et Petrus de Navidal fuissent ibi, praedicti haeretici ibi legerunt passionem et cum passio esset lecta ipsa testis et Petrus de Navidals praedictus adoraverunt dictos haereticos”.

15 Ks. esim. Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 210, 214, 616; Pales-Gobilliard (toim.) 2002b, 1476.

2022, 9–13). Inkvisiittoreiden näkökulmasta hyvien miesten kollektiivisiin lukuhetkiin osallistuminen itsessään oli tuomittavaa toimintaa, vaikka varsinaisena lukemistona ei olisi ollutkaan mitään sisältönsä puolesta epäilyttävää tai kiellettyä. Kyse oli pikemmin siitä, kuka tekstejä luki ja tulkitsti, kuin siitä, mitä tekstejä luettiin.

Kuulusteltujen muisti ja kuulustelutilanteessa tehdyt valinnat määrittävät inkvisitiodokumenttien sisältöä (Bueno 2010; Pihko 2024, 172–173, 179–181). Mainintoja kuulusteltujen kyvyttömyydestä (tai mahdollisesta haluttomuudesta) muistaa luettujen sisältöjen tarkempia yksityiskohtia esiintyy inkvisitioaineistossa usein. Esimerkiksi Carcassonnessa vuonna 1308 kuulustellulta Philippus de Larnatolta kysyttiin, oliko hän kuullut kerettiläisten saarnoja tai opetuksia. Pöytäkirjan mukaan hän vastasi kuulleen kerettiläisten lukevan eräästä kirjasta ja puhuvan Pietarista ja Paavalista sanoen ja lukien paljon sellaista, mitä hän ei enää muistanut. (Pales-Gobilliard 1984, 114.)¹⁶ Reilu vuosikymmen myöhemmin inkvisitio-oikeuden eteen Pamiersissa joutunut Guillelmus Escaunerii kertoi kuulustelussaan, kuinka oli pitkällisten etsintöjen jälkeen onnistunut löytämään eräässä talossa piileskelleen hyvän miehen. Penkillä istuen Guillelmus oli kuunnellut hyvän miehen lukevan käsissään pitämästään kirjasta ja selittävän, mitä apostoli Johannes sanoi evankeliumissaan ja mitä apostoli Paavali sanoi kirjeissään. Tarkempia yksityiskohtia hän ei muistanut. (Duvernoy 1965b, 10.)¹⁷ Molemmissa pöytäkirjoissa mainituista muistin rajoista huolimatta nämäkin tapaukset tarjoavat fragmentaarista lisätodistusaineistoa hyvien miesten käyttämien kirjojen sisällöstä. Lisäksi ne osoittavat,

16 ”Interrogatus si audivit monitiones et predicationem eorum, dixit quod audivit quod legebant in quodam libro et loquebantur de sancto Petro et sancto Paulo et multa dicebant et legebant in dicto libro de quibus non recordatur.”

17 ”sederunt cum eo – et tunc dictus Guillelmus [kyseinen hyvä mies oli myös nimeltään Guillelmus] tenens quemdam librum in manibus incepit dicere : « Hoc dicit sanctus Iohannes in Evangelio, et hoc dicit sanctus Paulus in Epistolis... », et de aliis que dictus hereticus dixit non recordatur, ut dixit.” Vastaavia tapauksia, ks. esim. Duvernoy (toim.) 1965a, 315; Pales-Gobilliard (toim.) 1984, 112, 164, 166, 252; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 678; Pales-Gobilliard (toim.) 2002b, 1458.

että inkvisiittorit saattoivat toisinaan olla hyvinkin kiinnostuneita kaivelemaan kuulusteltujen kirjoihin ja lukemiseen liittyviä muistikuvia, vaikka suurin osa inkvisitioaineistosta tyytyykin kuvaamaan tapahtuneita asioita hyvin yleisellä tasolla.

Toisinaan inkvisitioaineistossa todetaan kerettiläisen saarnamiehen puhuneen selvästi tekstiperustaisista aiheista, esimerkiksi evankeliumeista, mutta tapauksista ei käy selkeästi ilmi, käytettiinkö tilanteessa kirjallista materiaalia vai välitettiinkö uskonnollista sanomaa muistinvaraisesti.¹⁸ Kirjoitetun ja puhutun sanan häilyvä suhde korostuu Sibilia Petrin kodissa järjestetyn salaisen saarnatilaisuuden kuvauksessa, joka löytyy hänen vuonna 1322 suoritettun kuulustelunsa pöytäkirjasta. Sen mukaan joukko ihmisiä oli koontunut taloon kuuntelemaan hyvien miesten saarnaa. Paikalla oli kaksi hyvää miestä, joista toinen luki latinankielistä kirjaa toisen selittäessä kirjan sisältöä kansankielellä, eli oksitaaniksi. Lukemiseen liittyvän lyhyen maininnan jälkeen seuraa poikkeuksellisen yksityiskohtainen kuvaus saarnan sisällöstä, joka käsitteli muun muassa sielujen luomista, paholaisen houkutuksiin lankeamista, sielunvaellusta ja sielun pelastuksen mahdollisuutta.¹⁹ Kuulustellun raportoiman saarnan suhde tilanteessa luetun kirjan sisältöön jää kuitenkin todistusaineiston valossa tyystin epäselväksi.

Hyvät miehet käyttivät kirjoja myös rituaaleissaan. Erityisesti kuolinvuoteen äärellä sielun pelastuksen varmistamiseksi suoritettuun *consolamentum*-rituaaliin²⁰ liittyi lukemista ja kirjoilla suoritettuja rituaalisia eleitä. Useimmiten tässä tarkoituksessa käytettiin Johanneksen evankeliumia. (Biller 1994b, 71, 74.) Tässä luvussa ei syvennytä tarkemmin kirjajainintoja sisältäviin rituaalikuvauxiin,²¹ koska ne eivät tarjoa laadullista lisätodistus-

18 Ks. esim. BnF, Paris, Doat 21, 200v, 245r–245v; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 258, 510. Vrt. Biller 1994b, 69.

19 Duvernoy (toim.) 1965b, 406–408. Tapauksesta tarkemmin, ks. Pihko 2023, 152–169.

20 *Consolamentum*-rituaalista, ks. esim. Barber 2013, 90–94.

21 Tapauksia, joissa mainitaan kirjoja rituaalitalanteissa, ks. esim. Duvernoy (toim.) 1965a, 278, 399, 401, 430, 437, 498, 500; Duvernoy (toim.) 1965b, 15; Duvernoy (toim.) 1965c, 265, 363–364; Pales-Gobilliard (toim.) 1984, 170, 192, 246, 300, 316; Pales-

aineistoa lukemisen käytännöistä. Mainintojen suuri määrä on kuitenkin muistutus siitä, kuinka yleistä ja monipuolista kirjallisen materiaalin käyttö oli kerettiläisyydestä syytettyjen uskonelämässä.

Hyvien miesten kirjojen tarkemman sisällön lisäksi myös heidän käyttämiensä kirjojen kieli ja materiaallinen ulkoasu jäävät inkvisitioaineistossa muutamia poikkeuksia lukuun ottamatta epäselviksi.²² Claire Taylor (2011, 192) on esittänyt, että monet inkvisitiolähteissä mainituista kirjoista olivat luultavasti kansankielisiä. Saatavilla oleva todistusaineisto ei kuitenkaan tarjoa mahdollisuuksia ottaa laajemmin kantaa Taylorin spekulatiiviseen oletukseen. Kirjojen materiaalisuutta pohtiessaan Peter Biller (1994b, 72–73) on taasen pitänyt perusteltuna olettaa, että hyvien miesten käytössä olleet kirjat olivat yleensä pienikokoisia ja muutenkin vaatimattomia, vaikka toisinaan mainitaan myös näyttävämpiä opuksia. Billerin mukaan inkvisitio toiminnan kiihtyessä ja sen synnyttämän salailun tarpeen lisääntyessä käytössä olleet kirjat saattoivat helpon piilotettavuuden nimissä jopa pienentyä entisestään. Inkvisitioaineisto ei kuitenkaan mahdollista tällaisen kehityskulun todenperäisyyden systemaattista arviointia.

Kaavamaisesta ja valikoivasta luonteestaan huolimatta *languedocilaisen inkvisitioaineiston* perusteella on nähtävissä, että harhappoisiksi leimatut hyvät miehet hyödynsivät kirjallista materiaalia aktiivisesti levittäessään hengellistä sanomaansa siitä kiinnostuneille maallikoille. Monet inkvisitiokuulusteluun joutuneet myönsivät osallistuneensa hyvien miesten salaisiin lukuhetkiin ja kuunnelleensa heidän lukevan esimerkiksi evankeliumeja ja muita Raamatun tekstejä. Vaikka luettujen kirjojen tarkemmat sisällöt, niistä muodostetut tulkinnat ja käytössä olleiden kirjojen kieli ja ulkoasu jäävät usein epäselviksi, voidaan ajatella, että yhteisöllinen lukeminen

Gobilliard (toim.) 2002a, 344, 580, 586, 588–590, 644, 876; Pales-Gobilliard (toim.) 2002b, 1112; Rehr (toim.) 2023, 3844.

22 Tapauksia, joissa mainitaan kirjojen kieli tai ulkomuoto, ks. esim. Biller, Bruschi & Sneddon (toim.) 2011, 512–514; Duvernoy (toim.) 1965a, 341; Duvernoy (toim.) 1965b, 484; Duvernoy (toim.) 1965c, 370; Pales-Gobilliard (toim.) 1984, 86, 380; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 738. Ks. myös Sneddon 2012.

loi yhteisöllisyyttä vainonalaisen uskonryhmän keskuudessa ja oli siten olennainen osa harhaoppisuudesta syytettyjen elettyä uskoa.

Maallikot lukevat hyvien miesten kirjoja

Keskiajalta säilyneet lähteet eivät mahdollista kattavia tilastollisia analyyseja lukutaitoisuudesta, mutta tutkimuksessa on esitetty, että sydänkeskiajan Languedocissa lukutaitoisuuden aste oli keskivertoa korkeampi eloisan kirjallisen kulttuurin ja saatavilla olleiden kouluttautumismahdollisuuksien takia (Arnold 2010, 58; Biller 1994b, 61–62). Harhaoppiseksi miellettyyn uskonelämään osallistuneet maallikot eivät ainoastaan kuunnelleet hyvien miesten lukemista: toisinaan maallikot itsekin lukivat hyvien miesten kirjoja.

Kaikki hyvät miehetkään eivät osanneet lukea, minkä vuoksi he turvautuivat toisinaan seuraajiensa apuun. Toulousessa vuonna 1274 kuulusteltu Bernardus de Monte Esquivo kertoi inkvisiittoreille tavanneensa hyviä miehiä usein eräässä talossa. Pöytäkirjan mukaan hän oli kerran pannut merkille, että näillä oli hallussaan monia kirjoja. Kuulusteltu väitti kysyneensä näiltä, mitä he tekivät kirjoilla, kun he eivät osanneet lukea. Hyvät miehet vastasivat, että heillä oli hyvinkin eräs, joka luki heille heidän halutessaan. He kertoivat kyseisen lukijan olevan pappismies, mutta eivät maininneet hänen nimeään. (Biller, Bruschi & Sneddon 2011, 508.)²³ Varhaisemmissa inkvisitiolähteissä 1200-luvun alkupuolelta on myös muutamia mainintoja siitä, että hyvät miehet toisinaan suostuttelivat lupaa- via nuorukaisia kouluttautumaan, jotta nämä voisivat lukutaitoisiksi tultuaan toimia hyvien miesten avustajina tai ryhtyisivät itse

23 ”Item dicit quod vidit quod multos libros habebant ibi, de quibus interrogavit eos—quid facerent de libris cum ipsi nescirent legere? Cui responderunt quod bene habebant qui eis eos legeret quando volebant, etiam capellanum—non tamen nominaverunt quis esset ille, nec ipse interrogavit.” Ks. myös Duvernoy (toim.) 1965b, 416; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 814.

hyviksi miehiksi.²⁴ Näin selkeästi tarkoitushakuiseen kouluttautumiseen liittyvää todistusaineistoa on kuitenkin niin vähän, että on mahdotonta sanoa, kuinka yleinen ilmiö oli kyseessä.

Ammattinsa puolesta lukutaitoiset maallikot, esimerkiksi kirjurit ja notaarit, avustivat toisinaan hyviä miehiä lukemalla heidän puolestaan saarnatilaisuuksissa (Arnold 1998, 186–187; Biller 1994b, 75). Neljän kuulustelupöytäkirjan ryhmä 1240-luvulta tarjoaa mahdollisuuden tarkastella näitä kollektiivisen lukemisen käytäntöjä usean eri henkilön perspektiivistä. Petrus de Sancto Michaele joutui inkvisitio-oikeuden eteen kaksi kertaa. Ensimmäisessä kuulustelussa vuonna 1243 hän kertoi osallistuneensa seitsemän tai kahdeksan vuotta sitten järjestettyyn saarnatilaisuuteen Labecèden kylässä. Suuri joukko ihmisiä oli kerääntynyt taloon, jossa kirjuri Guillelmus Raimundi luki Kristuksen passiosta ja hyvä mies Guillelmus Vitalis selitti aihetta yleisölle saarnaten.²⁵ Toisessa kuulustelussa reilua vuotta myöhemmin samainen Petrus kertoi eri inkvisiittoreille olleensa samassa labecèdelaisessa talossa noin yksitoista vuotta aiemmin, jolloin hyvä mies selitti Kristuksen passiota ja paikallinen notaari Willelmus Arnaldi luki passiosta (Rehr 2023, 1214).²⁶

Myös Petruksen mainitseman talon isäntä, Arnaldus Caldeira, joutui inkvisitiokuulusteluun. Hän tunnusti, että nelisentoista vuotta aiemmin hyvät miehet olivat saarnanneet hänen talossaan. Saarnatilaisuuden aikana kleriikiksi tituleerattu Willelmus Ramundi piteli käsissään kirjaa ja luki siitä, ja hyvät miehet selittivät saarnaamalla hänen lukemaansa (Rehr 2023, 2520).²⁷ Myös kolmas kuulusteltu, Willelmus Bernardus, myönsi osallistuneensa saarna-

24 Kouluttautumiseen liittyviä tapauksia, ks. BnF, Paris, Doat 22, 61v; Rehr (toim.) 2023, 0613. Vrt. Biller 1994b, 74.

25 BnF, Paris, Doat 23, 89r: "Idem guillelmus vitalis haereticus praedicabat, et guillelmus Raimundi scriptor publicus legebat passionem Domini; et haereticus exponebat".

26 "Et dictus hereticus exponebat ibi passionem Christi. Et dictus Willelmus Arnaldi, notarius de la Besceda, legebat passionem."

27 "Et dictus Willelmus Ramundi, clericus, tenebat in manu quendam librum ubi legebat et dicti heretici exponebant quod ipse legebat predicando."

tilaisuuteen samaisessa talossa kolmetoista vuotta aiemmin. Hän kertoi, että paikalla oli kaksi kirjuria, Petrus Cortes ja Willelmus Raimundi, jotka lukivat eräästä kirjasta hyvien miesten selittäessä yleisölle heidän lukemaansa (Rehr 2023, 4998).²⁸

Tapahtumien ajoitukset ja yksityiskohdat eroavat toisistaan kaikissa neljässä pöytäkirjassa. Todistusaineiston perusteella on vaikea sanoa, viittasivatko kaikki kuulustellut samaan yksittäiseen tapahtumaan vai oliko labècedelaisilla kenties useamminkin tapana kokoontua Arnaldus Caldeiran taloon kuuntelemaan hyvien miesten saarnoja ja luotettujen lukutaitoisten avustajien uskonnollista lukemista. Niin tai näin, pöytäkirjaryhmä tarjoaa mielenkiintoisen kurkistusaukon kollektiivisiin lukemisen käytäntöihin, joissa myös maallikkolukijoilla oli toisinaan aktiivinen rooli hyvien miesten hengellisen sanoman levittämisessä.

Vuonna 1244 kuulustellun Finas-nimisen naisen kuulustelupöytäkirja taasen kertoo siitä, että maallikot halusivat toisinaan arvioida hyvien miesten sanomaa lukemalla näiden kirjoja. Oikeudessa nainen kertoi, että oli ottanut lukutaitoiseksi tietämänsä Hugo Boersin mukaansa mennessään tapaamaan hyviä miehiä. Tarkoituksena oli, että Hugo lukisi hyvien miesten kirjoja ja kuuntelisi heidän puheitaan arvioidakseen, oliko heidän sanomansa hyvä vai paha. Finas oli myöhemmin pyytänyt Hugoa palaamaan hyvien miesten luo, mutta tämä oli kieltäytynyt vedoten siihen, että he olivat pahoja ja puhuivat pahasti.²⁹

Inkvisitioaineistolle tyypillinen valikoivuus rajoittaa tässäkin tapauksessa kirjoihin ja lukemiseen liittyvää todistusaineistoa.

28 ”Et dicti Petrus Cortes et Willelmus Ramundi, scriptores, legebant in quodam libro et dicti heretici exponebant illud quod ipsi dicebant.” Vastaavia tapauksia, ks. esim. Biller, Bruschi & Sneddon (toim.) 2011, 718, 834; BnF, Paris, Doat 21, 187r, 201v–202r, 301v; Rehr (toim.) 2023, 1511.

29 BnF, Paris, Doat 22, 67r–67v: ”Item – – vidit – – haereticos et erat ibi – – hugo Boers litteratus quem dixit secum illa quae loquitur ut legeret libros haereticorum, et audiret quid dicerent, et probaret utrum bonum vel malum dicerent, – – et post dixit illa quae loquitur praedicto hugoni ut reverteretur ad haereticos, et ipse dixit quod non rediret quia mali erant et male dicebant.”

Pöytäkirjaan ei ole kirjattu minkäänlaista viitettä siitä, mitä hyvien miesten kirjat ja puheet mahdollisesti sisälsivät, eikä tapauksesta edes käy yksiselitteisesti ilmi, lukiko Hugo heidän kirjojaan. Lyhyt pöytäkirjamerkintä kuitenkin osoittaa, että Finas katsoi tarpeelliseksi arvioida harhaoppisuudesta syytettyjen hyvien miesten uskonnollisia ajatuksia ja näki, että arviointi oli mahdotonta, jos heidän käytössään olevien kirjojen sisältöä ei tulkittu. Kirjoihin liittyvästä mielenkiinnostaan huolimatta hän ei ilmeisesti itse ollut lukutaitoinen mutta päätti kysyä apua lukutaitoiselta Hugolta ja pääsi tämän avustuksella itsekin tulkitsemaan tekstejä.³⁰ Myös Hugon epäilevä suhtautuminen hyviin miehiin ja heidän opetuksiinsa käy ilmi pöytäkirjasta, vaikka hänen arvostelmansa tarkemmat perusteet jäävätkin epäselviksi.

Inkvisitiotoiminnan takia luvatonta kirjallista materiaalia täytyi säilyttää piilossa kirkon viranomaisilta ja paikallisyhteisön epäileviltä katseilta. Harhaoppisuudesta epäiltyjen kirjoja etsittiin aktiivisesti ja niitä takavarikoitiin esimerkiksi pidätysten yhteydessä.³¹ Monet hyviä miehiä tukeneista maallikoista kunnostautuivat kirjojen säilyttäjinä ja välittäjinä. Kirjojen hallussapito oli tuomittavaa toimintaa, minkä vuoksi siitä kysyttiin kuulustelussa ja siihen viitataan varsin usein kuulustelupöytäkirjoissa ja tuomiolauselmissa. (Biller 1994b, 71, 75–78; Deane 2011, 96.)

Maallikoiden säilyttämien kirjojen sisältö jää kuitenkin useimmiten hämäräksi. Edustava esimerkki ylimalkaisesta maininnasta löytyy 1240-luvun tuomiolauselmasta, jonka mukaan tuomion saanut nainen oli pitänyt tietoisesti hallussaan kerettiläisten kirjaa kahdenkymmenen päivän ajan.³² Toinen samoihin aikoihin tuomittu

30 Biller 1994b, 81–82 huomauttaa, että *languedocilaisessa inkvisitioaineistossa ei mainita lukevia naisia*. Ks. kuitenkin Duvernoy (toim.) 1965a, 514.

31 Ks. esim. Biller, Bruschi & Sneddon (toim.) 2011, 808; Rehr (toim.) 2023, 0829.

32 BnF, Paris, Doat 21, 196r: "tenuit librum haereticorum scienter per vinginti [sic] dies". Vastaavia tapauksia, ks. esim. Biller, Bruschi & Sneddon (toim.) 2011, 512–514, 700; BnF, Paris, Doat 21, 220r, 221v; BnF, Paris, Doat 23, 129v, 341v–342r; BnF, Paris, Doat 24, 115v, 140r–140v; Pales-Gobillard (toim.) 1984, 88; Pales-Gobillard (toim.) 2002a, 220, 298, 392, 456, 462, 578, 750, 760, 814–816; Rehr (toim.) 2023, 2526, 5166, 5191.

mies oli ottanut kerettiläisiltä vastaan kaksi vihkosta, jotka sisälsivät heidän ”erheitään”. Hän piti niitä hallussaan reilun viikon ajan, ja ne miellyttivät häntä.³³ Maininta vihkoihin kirjattujen erheiden miellyttävyydestä vihjailee siitä, että mies olisi mahdollisesti lukenut hyviltä miehiltä saamiaan tekstejä ja tulkinut niitä positii-visesti, mutta lukemisen aktiin, väitettyjen erheiden sisältöön tai lukijareseptioon ei niukkasanaisessa tuomiolauselmassa oteta tar-kemmin kantaa.

Koska *languedocilaiset* maallikot pitivät hallussaan hyvien mies-ten kirjoja, ei ole yllättävää, että inkvisitioaineistosta on löydet-tävissä myös eksplisiittisiä mainintoja siitä, että ihmiset lukivat niitä itsenäisesti (Biller 1994b, 77–78). Sekä 1240-luvun että 1300-luvun alun tuomiolauselmissa mainitaan usein ihmisiä, jotka olivat pitä-neet hallussaan kerettiläisten kirjoja ja lukeneet niitä.³⁴ Lyhyitä ja kaavamaisia tuomiolauselmaa vivahteikkaampi on viittaus jo mai-nitussa *Sibilia Petrin* vuoden 1322 kuulustelupöytäkirjassa, jonka mukaan yksi hyvistä miehistä oli kertonut kuulustellulle miehestä, joka oli heidän ystävänsä ja joka luki heidän kirjojaan ja tunsu hy-vin heidän uskonsa (Duvernoy 1965b, 419).³⁵

Toisinaan ihmiset myös kannustivat toisiaan lukemaan hyvien miesten kirjoja. Poikkeuksellisen yksityiskohtaisen tuomiolausel-man mukaan vuonna 1312 tuomittu *Bernardus de Gomervilla* oli ollut tekemisissä pappismiehen kanssa, joka kehui hänelle salassa hyviä miehiä ja suostutteli häntä tapaamaan heitä. Hän oli myös antanut *Bernardukselle* luettavaksi kirjan, joka sisälsi ”kerettiläis-ten erheitä”. *Bernardus* luki kirjasta, että Rooman kirkon kaste oli

33 BnF, Paris, Doat 21, 229r: ”recept de manibus haereticorum duos quaternos de erroribus eorum quos tenuit per octo dies et amplius et placuerunt ei”. Vastaavia tapauksia, ks. esim. BnF, Paris, Doat 21, 257v; Duvernoy (toim.) 1965a, 315, 375; Du-vernoy (toim.) 1965b, 484, 504; Pales-Gobilliard (toim.) 1984, 390; Rehr (toim.) 2023, 1715.

34 BnF, Paris, Doat 21, 203r, 210r, 211v, 310v; Pales-Gobilliard (toim.) 2002a, 380, 390, 394, 780. Ks. myös Biller, Bruschi & Sneddon (toim.) 2011, 348.

35 ”Dicebat etiam dictus Petrus Auterii quod Guillelmus Bayardi – – legerat libros eorum et bene sciebat eorum fidem et sectam, et erat magnus amicus eorum”.

arvoton, ja kuuli kirjan antaneelta mieheltä myös muita ”kerettiläisten kirkonvastaisia erheitä”. (Pales-Gobilliard 2002a, 752–754.)³⁶ Suullinen ja kirjallinen informaationvälitys sekoittuivat, mutta itsenäinen lukeminen näyttäytyy tapauksessa silti tärkeänä kanavana, jonka välityksellä hyvien miesten omalaatuiset uskontulkinnat levisivät languedocilaisten keskuudessa.

Yhteisöstä kummunnut paine lukea hyvien miesten kirjoja näkyy myös Petrus de Luzenachon kuulustelupöytäkirjasta, joka perustuu osin hänen itsensä laatimaan kirjalliseen tunnustukseen, jollaisella varustautuneena hän saapui Carcassonnen inkvisition kuultavaksi vuonna 1308. Pöytäkirjan mukaan hyviä miehiä aktiivisesti avustanut ja myöhemmin hyväksi mieheksi itsekin ryhtynyt Petrus Sancier oli luvannut lähettää kuulustellulle pian erään ”monia hyviä sanoja sisältävän” kirjan, jonka avulla kuulusteltu oppisi ymmärtämään oikean uskon. Selustaansa varmistellen kuulusteltu kuitenkin painotti, ettei ollut koskaan nähnyt kyseistä kirjaa miehen lupailuista huolimatta. (Pales-Gobilliard 1984, 372.)³⁷

Maallikoiden lukemiskäytäntöjä ohimennen kommentoivan todistusaineiston lisäksi languedocilaisesta inkvisitioaineistosta on löydettävissä muutamia yksityiskohtaisempia tapauksia, joissa maallikot lukevat hyvien miesten kirjoja. Nämä tapaukset löytyvät Pamiersin piispainkvisiittori Jacques Fournierin 1300-luvun alun inkvisitiorekisteristä, mikä ei ole yllätys, koska kyseinen pöytäkirjakokoelma tunnetaan poikkeuksellisen värikkästä yksityiskohtaisuudestaan. Fournierin rekisteri on kuuluisa siitä, että Emmanuel Le Roy Ladurie (1982) käytti sitä pääasiallisena lähdemateriaalinaan *Montaillou*-klassikkoteoksessaan.

Kun Fournier vuonna 1322 keräsi todistajanlausuntoja Arnaldus Textorista vastaan, jota epäiltiin kerettiläisten opetuksiin ja magiaan

36 ”Item ille homo tradidit sibi quendam librum ad legendum in quo erant aliqui errores hereticorum et specialiter legit ibi quod baptismus quem fecit ecclesia Romana nichil valebat. Item ab eodem homine audivit aliquos errores quos heretici tenebant contra ecclesiam Romanam.”

37 ”dixit michi – – quod mitteret michi in brevi quendam librum in quo erant plurima bona verba et ibi cognoscerem rectam fidem, quem librum adhuc non vidi.”

liittyvän kirjallisuuden hallussapidosta, yksi oikeuden kuulemista todistajista oli luku- ja kirjoitustaitoinen Petrus de Galhaco, joka ansaitsi elantonsa kirjurina. Todistuksensa mukaan Petrus oli nelisentoista vuotta aiemmin asunut epäillyn talossa ja työskennellyt hänen kirjurinaan. Eräänä päivänä hän oli löytänyt isäntänsä kirjojen joukosta kansankielisen kirjan, jonka sivut olivat paperia ja kannet vanhaa pergamenttia. Hän kertoi lukeneensa kirjaa jonkin aikaa ja löytäneensä sieltä argumentteja ja vasta-argumentteja kerettiläisten ja katolisten opetuksista sekä uskonkappaleista. Sisältö oli rakennettu siten, että välillä kirjassa torjuttiin katolisten ajatuksia ja tuettiin kerettiläisten ajatuksia ja välillä toimittiin päinvastoin.

Arnaldus sattui paikalle Petruksen lukiessa kirjaa ja joutui rai-von valtaan huomattuaan tämän puuhat. Hän repi kirjan Petruksen käsistä ja piilotti sen jonnekin. Petrus kertoi myös kuulleen, että Arnaldus oli seuraavana yönä piessyt vaimonsa ja poikansa kirjan löytymisen vuoksi. (Duvernoy 1965b, 196–197.)³⁸ Petruksen todistajanlausunnosta koostettu yksityiskohtainen pöytäkirja kuvailee hänen sattumalta löytämänsä kirjan ulkoasua ja sisältöä. On mahdollista sanoa, oliko teologista oppikirjaa sisällöllisesti muistuttava teos sellainen, jota hyvien miesten mainitaan usein lukeneen maallikkoseuraajilleen, mutta tapaus osoittaa, että tällaisinkin kirjallisuutta oli saatavilla ja että vaihtoehtoisista uskonajatuksista kiinnostuneet maallikot pitivät sellaista toisinaan hallussaan.

38 *”quadam die dum ipse voluit scribere querendo libros notularum dicti magistri Arnaldi, invenit inter dictos libros quendam librum scriptum in vulgari in papiro et coopertum pergameno veteri, in quo legit, ut dixit, per aliquod spacium temporis, et dixit se ibi invenisse et legisse rationes et contrarationes in vulgari scriptas de factis, dictis et oppinionibus hereticorum manicheorum, et catholicorum, et improbabantur in dicto libro facta, dicta et oppiniones catholicorum et approbabantur facta, dicta et oppiniones manicheorum, et aliquando etiam e converso. Et dum ibi legebat venit dictus magister Arnaldus, et repente et quasi furibunde dictum librum abstulit de manu dicti testis et abscondidit eum, et audivit ab ipsamet quod nocte sequenti verberavit uxorem suam et Guillemmum filium naturalem, ex eo quia dictus testis ibi invenerat dictum librum.”* Ks. myös mt., 207, jossa toinen saman tapauksen todistaja kertoi, että epäilty oli antanut hänelle kirjan, ja pyytänyt häntä palauttamaan sen salassa sukulaisilleen, jotka olivat hyviä miehiä.

Ainutlaatuisen sisältökuvauksen ohella vivahteikas ja toiminnallinen kuvaus epäillyn aggressiivisesta reaktiosta kirjan paljastumiseen herättää lukemisen käytännöistä kiinnostuneen tutkijan mielenkiinnon. Tapaus alleviivaa sitä, että hyvien miesten ja heidän kirjojensa kanssa tekemisissä olleet languedocilaiset halusivat salata epäilyttävät kirjat ulkopuolisilta utelijoilta. Omassa kuulustelussaan Arnaldus kiisti kaikki syytökset luvattomien kirjojen hallussapidosta (Duvernoy 1965b, 204–206), eikä saatavilla oleva todistusaineisto siksi valitettavasti paljasta enempää yksityiskohtia Petruksen löytämästä kirjasta.

Toinen poikkeuksellisen yksityiskohtainen hyvien miesten kirjoihin ja maallikoiden harjoittamaan lukemiseen liittyvä tapaus löytyy samaisesta inkvisitiorekisteristä. Piispainkvisiittori Fournierin kuulustellessa harhaoppisuudesta epäiltyä Ramundus Valsieraa vuonna 1320 kuulusteltu muisti, että oli noin kaksikymmentä vuotta aiemmin kotikylässään nähnyt Guillelmus-nimisen miehen pitelevän käsissään kirjaa ja lukevan siitä ääneen äidilleen. Kuultuaan miehen lukevan kuulusteltu kysyi häneltä, mitä hän luki. Mies vastasi kysyen, haluaisiko kuulusteltu nähdä itse. Kuulusteltu vastasi myöntävästi ja kutsui miehen luokseen. Mies tuli kuulustellun luokse tuoden kirjan mukanaan. Kuulusteltu otti kirjan, syventyi lukemaan sitä ja huomasi, että kirja sisälsi evankeliumitekstejä sekä latinaksi että kansankielellä. Hän luki kirjasta monia sellaisia asioita, joita oli aiemmin kuullut hyviltä miehiltä, ja uskoi sen perusteella, että kirja kuului heidän lahkolleen ja sisälsi heidän opetuksiaan. Kuulusteltu kysyi mieheltä, mistä tämä oli saanut kyseisen kirjan, mihin mies vastasi saaneensa sen erältä kauppiaalta. Kuulusteltu kertoi miehelle, että kirja kuului hyvillä miehille, koska hän oli nähnyt samanlaisen kirjan heidän hallussaan. Kuultuaan tämän mies otti kirjan itselleen ja poistui paikalta. Syystä, joka ei käy pöytäkirjasta ilmi, kuulusteltu väitti oikeudessa yrittäneensä myöhemmin

hankkia samaisen kirjan käsiinsä mutta epäonnistuneensa yrityksessään. (Duvernoy 1965a, 285–286.)³⁹

Vaikka Ramundus Valsieran yksityiskohtainen kuulustelupöytäkirja ei ole uskollinen transkriptio kuulustelun aikana käydystä dialogista ja hänen muistinvaraisen kertomuksensa suhde parin vuosikymmenen takaisin tapahtumiin jää väistämättä epävarmaksi, tapaus punoo yhteen monia tässä luvussa tarkasteltuja kirjoihin ja lukemiseen liittyviä ilmiöitä. Se paikkaa monia kaavamaisemman ja niukemman todistusaineiston jättämiä aukkoja ja tarjoaa mahdollisuuden pohtia, millaisia inkvisitioaineistossa useimmiten lyhyesti ja ohimennen mainitut lukemistilanteet saattoivat olla.

Lukemisen moninaiset käytännöt käyvät tapauksesta hyvin ilmi. Guillelmus ja hänen äitinsä pitivät hallussaan kirjaa, joka oli mitä ilmeisimmin samankaltainen kuin hyvien miesten käyttämät kirjat. Guillelmus luki kirjaa ääneen äidilleen, kun taas Ramundus ilmeisesti luki kirjaa hiljaa itsekseen perehtyessään sen sisältöön. Kirja sisälsi uskonnollisia tekstejä latinaksi ja oksitaaniksi. Molemmat tapauksessa mainitut miehet osasivat lukea vähintään toista näistä kielistä. Guillelmuksen äiti ei kenties osannut itse lukea mutta pääsi osalliseksi kirjan sisällöstä kuuntelemalla poikansa lukemista. Sen lisäksi, että Ramundus osasi arvioida kirjan sisältöä lukemalla, hän myös muodosti tulkinnan kirjan kontekstista ja alkuperästä

39 ”et dictus Guillelmus legebat in quodam libro quem tenebat, et eum legentem audiebat dicta mater eius, quem sic audiens legentem ipse testis vocavit eum, dicens: « Et quid est hoc quod legitis? », et dictus Guillelmus respondit: « Et vultis videre? », et ipse loquens respondit: « Videamus quid est, et veniatis », et tunc dictus Guillelmus venit ad eum portans dictum librum, et ipse loquens accepit dictum librum et legit in eo, et invenit ibi: In principio erat verbum, quod evangelium erat mixtum de latino et romano, et eciam totus liber talis erat. Et ipse legit in dicto libro multa que audiverat a dicto Guillelmo et Petro Auterii hereticis. Ipse credidit et credit adhuc quod ille liber erat de secta, vita et doctrina heresis dictorum hereticorum, et tunc ipse interrogavit dictum Guillelmum unde habuerat dictum librum, qui respondit quod a quodam mercatore, et tunc ipse loquens dixit ei quod dictus liber fuerat alicuius de secta Petri et Guillelmi Auterii, quia, ut dixit, consimilem librum ipse viderat apud dictos hereticos. Quo audito accepit dictum librum dictus Guillelmus et recessit cum ipso. Et postea ipse loquens non potuit habere dictum librum, licet fecerit posse suum eciam cum rectore de Merenchis.”

ja liitti sen hyviltä miehiltä kuulemiinsa opetuksiin sen sisällön ja aiempien kokemustensa perusteella. Viittaukset kirjakauppiaseen ja Ramunduksen myöhempiin hankintayrityksiin ovat todistusaineistoa kirjallisen materiaalin hankkimiseen ja välittämiseen liittyvistä käytännöistä. Näiden yksityiskohtien lisäksi tapauksen keskiössä on lukemisen herättämä huomio ja maallikoiden mielenkiinto kirjoja kohtaan. Tällainen huomio ja mielenkiinto ovat ymmärrettäviä ilmiöitä historiallisessa kontekstissa, jossa kirjat ja lukeminen eivät vielä olleet täysin arkipäiväinen osa kaikkien elämää ja jossa kirjojen hallussapito ja niiden lukeminen olivat aina-kin potentiaalisesti epäilyttävää toimintaa. Hyvien miesten kirjoja ja lukemisen käytäntöjä kuvaavan todistusaineiston analyysi on soveliaista päättää Ramundus Valsieran tapaukseen, koska sitä syvemmälle näihin ilmiöihin ei languedocilaisen inkvisitioaineiston kautta ole mahdollista päästä.

Vaikka inkvisiittorit ja muut kirkonmiehet toisinaan vähätelivätkin harhaoppisuudesta syytettyjen maallikoiden älykkyyttä ja sivistystasoa, languedocilainen inkvisitioaineisto tukee ajatusta keskiaikaisista maallikkolukijoista aktiivisina toimijoina, jotka olivat kiinnostuneita uskonnollisista teksteistä ja kykeneviä lukemaan ja tulkitsemaan niiden sisältöjä. Lukemisen kuuntelun ohella lukeminen itsessään oli monille maallikoille tärkeä tapa oppia uskonnollisista ajatuksista. (Arnold 2001, 22, 25; Corbellini 2013a, 34–36, 50–53; Corbellini 2015, 85; Corbellini, Hoogvliet & Ramakers 2015, 3–5, 10–11.)

Kadonneiden kirjojen jäljillä

Keskiajan Languedocissa toimineet harhaoppi-inkvisiittorit pyrkivät kontrolloimaan luvaton uskonnollista lukemista ja tuhoamaan epäilyttävinä pitämiään kirjoja. Kirjoihin ja lukemiseen kohdistetut voimakkeinot olivat osa katolisen kirkon laajempaa agendaa, jonka tavoitteena oli kitkeä harhaoppisiksi tuomitut uskonnolliset kristikunnasta ja painaa väärät uskontulkinnat unholaan.

Inkvisiittoreiden harjoittama aktiivisen unohduksen politiikka ei kuitenkaan ollut vaikutuksiltaan totaalista. Kartoittaessaan epäilytjen sekaantumista hyvien miesten kirjoihin ja niiden lukemiseen inkvisiittorit tulivat tuottaneeksi suuren määrän välillistä todistusaineistoa, jonka avulla historiantutkijan on mahdollista tietää ainakin jotain tästä pitkälti kadonneesta kirjallisesta todellisuudesta.

Inkvisitioaineiston luonne asettaa tiukat rajat sille, mitä sen kautta voidaan tietää menneisyydestä. Tämä pätee myös kirjoihin ja lukemisen käytäntöihin liittyvään todistusaineistoon. Vaikka monet tutkijaa kiinnostavat piirteet näistä ilmiöistä jäävät auttamatta hämärän peittoon, inkvisiittoreiden kuulustelupöytäkirjat ja tuomiolauselmat ovat rikas lähdeaineisto kirjojen ja lukemisen historialta kiinnostuneelle tutkijalle. Kun hajanainen ja yksityiskohdiltaan vaihteleva todistusaineisto kootaan yhteen ja analysoidaan varovaisella lähdekriittisellä otteella, piirtyy esiin varsin kattava yleiskuva kirjoista ja lukemisen käytännöistä osana harhaoppisuudesta syytettyjen elletyä uskoa.

Monet inkvisiittoreiden kuulustelemista ja tuomitsemista *langue-docila*isista myönsivät nähneensä hyvien miesten kirjoja, kuunnelleensa heidän lukemistaan, säilyttäneensä ja välittäneensä heidän kirjojaan ja toisinaan jopa lukeneensa näitä kirjoja omatoimisesti. Lukemisen lisäksi kirjoja käytettiin myös rituaalirekvisiittana. Käytössä olleiden kirjojen materiaallinen ulkomuoto, kieli ja sisältö jäävät usein epäselviksi, mutta toisinaan myös niihin liittyviä mainintoja on löydettävissä. Kirjallisia sisältöjä avaavista tapauksista huomataan, että hyvien miesten käyttämät tekstit olivat useimmiten Raamatun osia, eli heidän lukemistonsa eivät siis välttämättä poikenneet paljoakaan kirkonmiesten käyttämistä teksteistä. Lukemisen kontrolli kohdistuikin luvattomaan lukemiseen ja itsenäiseen tekstintulkintaan pikemmin kuin luettujen kirjojen sisältöön. Lukemiseen kohdistunut epäily ja sen lietsoma tarve salailla kirjoja ja lukemista välittyvät myös inkvisitioaineistosta. Muutamit poikkeuksellisen yksityiskohtaiset tapaukset tarjoavat kosketuspintaa jopa tulkinnan ja merkityksenannon prosesseihin, joiden avulla

languedocilaiset maallikot tulkitsivat lukemiaan kirjoja ja suhteuttivat niiden sisältöä muuhun heille saatavilla olleeseen informaatioon.

Rajoitteistaan huolimatta languedocilainen 1200- ja 1300-lukujen inkvisitioaineisto tekee kirjoihin ja lukemisen käytäntöihin liittyviä ilmiöitä näkyväksi tavalla, jolla vastaavat ilmiöt ovat harvoin havaittavissa muusta saman aikakauden lähdemateriaalista. Inkvisitiolähteet tarjoavat tarttumapintaa uskonnolliseen lukemiseen sen varhaisessa murrosvaiheessa, jossa maallikoiden pääsy hengellisen kirjallisuuden pariin oli hiljalleen lisääntymässä mutta myöhemmin keskiajan lopulla ja reformaatioaikana kiihtyneet kirjallisen kulttuurin muutosprosessit eivät vielä olleet saavuttaneet täyttä liikevoimaansa. Inkvisiittoreiden pyrkimykset estää luvaton lukemista tuomitsemalla lukijoita ja tuhoamalla kiellettyjä kirjoja sijoittuvat osaksi pitkää lukemisen kontrollin ja kirjasensuurin historiallista jatkumoa kohti katolisen kirkon 1500-luvun alussa lanseeraamaa kiellettyjen kirjojen luetteloa (*Index Librorum Prohibitorum*) ja vastaavien ilmiöiden modernimpia, aina yhtä valitettavia ilmene-mismuotoja.

Lähteet

Arkistolähteet

Bibliothèque nationale de France, Paris

Collection Doat

MS Doat 21

MS Doat 22

MS Doat 23

MS Doat 24

Painetut lähteet

- Billier, Peter, Bruschi, Caterina & Sneddon, Shelagh (toim.) 2011: *Inquisitors and Heretics in Thirteenth-Century Languedoc: Edition and Translation of Toulouse Inquisition Depositions, 1273–1282*. Leiden: Brill.
- Duvernoy, Jean (toim.) 1965a: *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier. Évêque de Pamiers (1318–1325). Tome premier*. Toulouse: Édouard Privat.
- Duvernoy, Jean (toim.) 1965b: *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier. Évêque de Pamiers (1318–1325). Tome deuxième*. Toulouse: Édouard Privat.
- Duvernoy, Jean (toim.) 1965c: *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier. Évêque de Pamiers (1318–1325). Tome troisième*. Toulouse: Édouard Privat.
- Pales-Gobilliard, Annette (toim.) 1984: *L'inquisiteur Geoffroy d'Ablis et les cathares du comté de Foix (1308–1309)*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Pales-Gobilliard, Annette (toim.) 2002a: *Le livre des sentences de l'inquisiteur Bernard Gui 1308–1323. Volume 1*. Paris: CNRS Éditions.
- Pales-Gobilliard, Annette (toim.) 2002b: *Le livre des sentences de l'inquisiteur Bernard Gui 1308–1323. Volume 2*. Paris: CNRS Éditions.
- Rehr, Jean-Paul (toim.) 2023: *Edition of Toulouse, Bib. Mun., Ms. 609: Records from the "Great Inquisition" at Toulouse (1245–46)*. Lyon.

Tutkimuskirjallisuus

- Amtower, Laurel 2000: *Engaging Words. The Culture of Reading in the Later Middle Ages*. New York: Palgrave.
- Arnold, John H. 1998: *The Preaching of the Cathars*. Teoksessa Muessig, Carolyn (toim.) *Medieval Monastic Preaching*. Leiden: Brill. 183–205.
- Arnold, John H. 2001: *Inquisition and Power. Catharism and the Confessing Subject in Medieval Languedoc*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Arnold, John H. 2010: *Belief and Unbelief in Medieval Europe*. London: Bloomsbury.
- Aston, Margaret 1984: *Lollards and Reformers. Images and Literacy in Late Medieval Religion*. London: The Hambledon Press.
- Barber, Malcolm 2013: *The Cathars: Dualist Heretics in Languedoc in the High Middle Ages. 2nd edition*. Harlow: Pearson Education.
- Bertrand, Paul 2015: *Les écritures ordinaires. Sociologie d'un temps de révolution documentaire (1250–1350)*. Paris: Publications de la Sorbonne.
- Billier, Peter 1994a: *Heresy and Literacy: Earlier History of the Theme*. Teoksessa Billier, Peter & Hudson, Anne (toim.) *Heresy and Literacy, 1000–1530*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–18.

- Billier, Peter 1994b: *The Cathars of Languedoc and Written Materials*. Teoksessa Billier, Peter & Hudson, Anne (toim.) *Heresy and Literacy, 1000–1530*. Cambridge: Cambridge University Press. 61–82.
- Billier, Peter & Hudson, Anne (toim.) 1994: *Heresy and Literacy, 1000–1530*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bueno, Irene 2010: *Dixit quod non recordatur: Memory as Proof in Inquisitorial Trials (Early Fourteenth-Century France)*. Teoksessa Doležalová, Lucie (toim.) *The Making of Memory in the Middle Ages*. Leiden: Brill. 365–393.
- Clanchy, M. T. 2007: *Parchment and Paper: Manuscript Culture 1100–1500*. Teoksessa Eliot, Simon & Rose, Jonathan (toim.) *A Companion to the History of the Book*. Malden: Blackwell Publishing. 194–206.
- Colclough, Stephen 2007: *Readers: Books and Biography*. Teoksessa Eliot, Simon & Rose, Jonathan (toim.) *A Companion to the History of the Book*. Malden: Blackwell Publishing. 50–62.
- Corbellini, Sabrina 2013a: *Beyond Orthodoxy and Heterodoxy: A New Approach to Late Medieval Religious Reading*. Teoksessa Corbellini, Sabrina (toim.) *Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages. Instructing the Soul, Feeding the Spirit, and Awakening the Passion*. Turnhout: Brepols. 33–53.
- Corbellini, Sabrina 2013b: *Introduction*. Teoksessa Corbellini, Sabrina (toim.) *Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages. Instructing the Soul, Feeding the Spirit, and Awakening the Passion*. Turnhout: Brepols. 1–11.
- Corbellini, Sabrina 2015: *Uncovering the Presence: Religious Literacies in Late Medieval Italy*. Teoksessa Corbellini, Sabrina – Hoogvliet, Margriet – Ramakers, Bart (toim.) *Discovering the Riches of the Word. Religious Reading in Late Medieval and Early Modern Europe*. Leiden: Brill. 68–87.
- Corbellini, Sabrina, Hoogvliet, Margriet & Ramakers, Bart 2015: *Introduction: Discovering the Riches of the Word*. Teoksessa Corbellini, Sabrina – Hoogvliet, Margriet – Ramakers, Bart (toim.) *Discovering the Riches of the Word. Religious Reading in Late Medieval and Early Modern Europe*. Leiden: Brill. 1–17.
- Deane, Jennifer Kolpacoff 2011: *A History of Medieval Heresy and Inquisition*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Ehrenschedtner, Marie-Luise 2012: *Literacy and the Bible*. Teoksessa Marsden, Richard & Matter, E. Ann (toim.) *The New Cambridge History of the Bible. Volume 2: From 600 to 1450*. Cambridge: Cambridge University Press. 704–721.
- Eliot, Simon & Rose, Jonathan 2007: *Introduction*. Teoksessa Eliot, Simon – Rose, Jonathan (toim.) *A Companion to the History of the Book*. Malden: Blackwell Publishing. 1–6.

- Friedrich, Markus 2018: *The Birth of the Archive. A History of Knowledge*. Kääntänyt John Noël Dillon. Ann Arbor: University of Michigan Press. Saksankielinen alkuteos 2013.
- Given, James B. 1997: *Inquisition and Medieval Society: Power, Discipline & Resistance in Languedoc*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hill, Derek 2019: *Inquisition in the Fourteenth Century. The Manuals of Bernard Gui and Nicholas Eymerich*. York: York Medieval Press.
- Katajala-Peltomaa, Sari, Kuuliala, Jenni & Räsänen, Marika 2022: *Verta vuotava kuva ja muita outoja ihmeitä. Eletty usko myöhäiskeskiajalla*. Helsinki: Gaudeamus.
- Kras, Paweł 2020: *The System of the Inquisition in Medieval Europe*. Kääntänyt Magdalena Panz-Sochacka. Berlin: Peter Lang. Puolankielinen alkuteos 2006.
- Lambert, Malcolm 1998: *The Cathars*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1982: *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324. Édition revue et corrigée*. Paris: Éditions Gallimard.
- McGrady, Deborah 2006: *Controlling Readers. Guillaume de Machaut and His Late Medieval Audience*. Toronto: University of Toronto Press.
- Nieto-Isabel, Delfi I. 2022: Introduction. All but Marginal: The Co-Constructions of Otherness in the Middle Ages. Teoksessa Nieto-Isabel – Delfi I. – Milian, Laura Miquel (toim.) *Living on the Edge. Transgression, Exclusion, and Persecution in the Middle Ages*. Berlin: De Gruyter. 3–19.
- Paterson, Linda M. 1993: *The World of the Troubadours: Medieval Occitan Society, c. 1100–1300*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pihko, Saku 2023: Information and Lived Religion in Inquisition Records from Medieval Languedoc. Väitöskirja. Tampereen yliopisto.
- Pihko, Saku 2024: The Construction of Information in Medieval Inquisition Records: A Methodological Reconsideration. – *I Quaderni Del M.æ.S. - Journal of Mediæ Ætatis Sodalitium* 22(1s) s. 165–189.
- Sackville, L. J. 2011: *Heresy and Heretics in the Thirteenth Century. The Textual Representations*. York: York Medieval Press.
- Scase, Wendy 2010: Reading Communities. Teoksessa Treharne, Elaine – Walker, Greg (toim.) *The Oxford Handbook of Medieval Literature in English*. Oxford: Oxford University Press. 557–573.
- Sennis, Antonio (toim.) 2016: *Cathars in Question*. York: York Medieval Press.
- Sneddon, Clive R. 2012: The Bible in French. Teoksessa Marsden, Richard – Matter, E. Ann (toim.) *The New Cambridge History of the Bible. Volume 2: From 600 to 1450*. Cambridge: Cambridge University Press. 251–267.
- Stock, Brian 1983: *The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Princeton: Princeton University Press.

- Taylor, Claire 2011: *Heresy, Crusade and Inquisition in Medieval Quercy*. York: York Medieval Press.
- Toivo, Raisa Maria 2021: Kapitalismista kokemukseen eli uskon(non) merkitys yhteiskuntahistoriassa. Teoksessa Toivo, Raisa Maria – Miettinen, Riikka (toim.) *Varhaismodernin yhteiskunnan historia. Lähestymistapoja yksilöihin ja rakenteisiin*. Helsinki: Gaudeamus. 125–154.
- Uselmann, Susan 2016: Introduction: Devotional Reading in Late Medieval England: Problems of Definition. Teoksessa Vulić, Kathryn – Uselmann, Susan – Grisé, C. Annette (toim.) *Devotional Literature and Practice in Medieval England. Readers, Reading, and Reception*. Turnhout: Brepols. 1–33.
- Van Liere, Frans 2014: *An Introduction to the Medieval Bible*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Zanden, Jan Luiten & Buringh, Eltjo 2009: Book Production as a Mirror of the Emerging Medieval Knowledge Economy, 500–1500. Teoksessa Van Zanden, Jan Luiten, *The Long Road to the Industrial Revolution. The European Economy in a Global Perspective, 1000–1800*. Leiden: Brill. 69–91.
- Wenzel, Siegfried 2012: The Use of the Bible in Preaching. Teoksessa Marsden, Richard – Matter, E. Ann (toim.) *The New Cambridge History of the Bible. Volume 2. From 600 to 1450*. Cambridge: Cambridge University Press. 680–692.
- Zbiral, David 2017: Heretical Hands at Work: Reconsidering the Genesis of a Cathar Manuscript (MS. Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Conv. Soppr. J.II.44). – *Revue d'histoire des textes* 12/2017 s. 261–288.